

DISKURS ATAMASINING TARIXI VA UNING BUGUNGI LINGVISTIK QARASHLARDAGI TAHLILI

Madina Olimovna

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

madinaolimovna@gmail.com

Annotatsiya

Bunda diskurs tushunchasining tarixi va zamonaviy lingvistik qarashlardagi tahlili ko'rib chiqiladi. Diskurs dastlab nutq ma'nosida tushunilgan bo'lsa-da, keyinchalik ijtimoiy, madaniy va siyosiy omillar bilan chambarchas bog'liq murakkab fenomen sifatida shakllangan. Maqolada diskurs nazariyasining asosiy xususiyatlari, tadqiqotchilar hissasi, lingvistik va sotsiolingvistik tahlil metodlari hamda diskursning bugungi madaniy-muloqot jarayonlaridagi roli yoritiladi.

Kalit so'zlar: Diskurs, lingvistika, ijtimoiy kontekst, diskurs tahlili, madaniy fenomen, M. Fuko, ijtimoiy konstruksiya, til va jamiyat, kritik tahlil, intertekstuality.

Diskurs tushunchasi ilmiy adabiyotlarda ko'p qirrali va ko'p ma'noli kategoriya sifatida qaraladi. Bu atama dastlab fransuz tilidan kirib kelgan bo'lsa-da, bugungi kunda turli xil ilmiy sohalar – tilshunoslik, adabiyotshunoslik, falsafa, sotsiologiya, siyosatshunoslik, madaniyatshunoslik va boshqa fanlar doirasida izchil o'rganilmoqda. Diskurs atamasi, odatda, nutq yoki matn me'yori bilangina cheklanmay, balki yanada keng ma'no kasb etadi. Diskurs – muayyan tarixiy, madaniy, ijtimoiy kontekstda yaratiladigan, tarqatiladigan va idrok etiladigan lingvistik faoliyatdir. Bunda til faqatgina aloqa vositasi emas, balki voqelikni tushunish, uni qayta shakllantirish, uni turli rakurslarda talqin qilish quroliga aylanadi. Diskurs tushunchasining paydo bo'lishi va shakllanishiga ko'plab olimlar hissa qo'shgan. Shu jumladan, M. Fuko, T. van Dayk, N. Fairklaf, J. Laklo, S. Jijen, D. Shiffrin kabi ilmiy tadqiqotchilar diskurs atamasining nazariy asoslari, metodik tahlillari va turli ko'rinishlarining tadqiqiga e'tibor qaratganlar.

Tarixan olganda, “diskurs” so'zining ildizi lotin tiliga borib taqaladi: “discursus” – “yugurish, harakatlanish, tarqalish” degan ma'noni bildiradi. Asta-sekin u fransuz tiliga “discours” shaklida o'tgan va nutq yoki ma'ruza ma'nosida

ishlatilgan. Ilk paytlarda faqatgina lisoniy matn doirasida qolgan bu atama, keyinchalik til va jamiyat o'rtasidagi munosabatni izohlashda, ijtimoiy hodisalarni anglashda ham asosiy kategoriya sifatida qarala boshladi. Diskurs atamasi ilk bor fransuz faylasuflari va lingvistlarining asarlarida muntazam ravishda qo'llanila boshlagan. Xususan, M. Fuko diskursni ijtimoiy voqelikni ma'lum bir tartibda shakllantiruvchi, uni tizimli ravishda boshqaruvchi, nazorat qiluvchi bilim majmui sifatida talqin etadi. Uning nazarida, diskurs – bu ma'lum bir davrda yoki tarixiy sharoitda yuzaga keladigan ijtimoiy-tarixiy qurilish bo'lib, unda qudratli ijtimoiy institutlar va "haqiqat"ni belgilab beruvchi omillar ishtirok etadi. Bu nuqtayi nazar diskursni faqatgina tilshunoslik obyektini sifatida emas, balki ijtimoiy-falsafiy konstruktsiya sifatida ham tushunishga olib keladi.

Keyinchalik T. van Dayk diskursni lingvistik, ijtimoiy va kognitiv jarayon sifatida o'rganishga e'tibor qaratdi. U nutqni shunchaki tuzilishi, grammatik qurilishi yoki lingvistik xususiyatlari orqali emas, balki uning ijtimoiy konteksti, psixologik jarayonlari va mavzuli xususiyatlari orqali ko'rib chiqishni taklif qildi. Diskurs tahlili metodlari shu tariqa tilshunoslikning tor yo'nalishidan chekinib, ijtimoiy fanlar bilan chambarchas bog'liq, ko'p sohali (multidissiplinar) tadqiqot metodiga aylandi. Masalan, diskurs tahlili siyosiy matnlarning siyosiy manipulyatsiyasi, ijtimoiy yoki media matnlarning ijtimoiy konstruktsiyasi, adabiy matnlarning estetik talqini kabi ko'plab masalalarni o'rganish imkoniyatini yaratdi.

Diskurs atamasi, avvalo, sof lingvistik mavzu emasligiga qaramasdan, uning zamonaviy lingvistik qarashlardagi o'rni muhimdir. Hozirgi tilshunoslikda diskurs, nutqiy faoliyatning ma'lum bir sharoitdagi kognitiv, ijtimoiy, madaniy, psixologik omillar bilan o'zaro aloqadorligi orqali o'rganiladi. Masalan, N. Fairklaf kritikallik diskurs tahlilini ishlab chiqib, diskursning ijtimoiy kuch bilan bo'lgan munosabatini tushuntirishga e'tibor qaratadi. Unga ko'ra, diskurs – ijtimoiy hayotni ifoda etish vositasi bo'libgina qolmay, balki uni o'zgartirish, kuchaytirish yoki yangi shaklga keltirish qudratiga ham ega. Diskurs ijtimoiy munosabatlarni ifodalash barobarida ularni idora qiladi ham. Shuning uchun diskurs tahlilida nafaqat matnni lingvistik jihatdan tahlil qilish, balki ijtimoiy yoki siyosiy ma'nolarni ham ochish muhimdir.

Bugungi lingvistik qarashlarda diskurs terminining tahlili bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, interaktiv yoki kommunikativ diskurs tadqiqi. Bunda suhbatdoshlarning nutqiy xatti-harakatlari, muloqot jarayoni,

replikalar, kontekst va vaziyat hisobga olinadi. Qisqasi, diskurs – so‘zlashuv jarayonida ishtirokchilarning nutqiy qarorlarini, strategiya va taktika usullarini, xulq-atvorini ifoda qiluvchi tushuncha. Ikkinchidan, madaniy va ijtimoiy zamindagi diskurs tahlili. Bu yo‘nalishda diskurs jamiyatdagi ijtimoiy ro‘llar, ijtimoiy kuchlar, ideologiyalar, qadriyatlar, stereotiplar va hokazolarni shakllantiruvchi vosita sifatida o‘rganiladi. Uchinchidan, kognitiv diskurs tahlili.

Bu yo‘nalishda e‘tibor inson ongining til bilan o‘zaro ta‘siriga qaratiladi. Diskurs mazmunini tushunish uchun til nuqtai nazaridan nafaqat grammatik shakl, balki ma‘no, semantik konnotatsiyalar, mental modellar ham tahlil qilinadi.

Demak, diskurs bugungi kunda lingvistik tahlilning muhim obyektiga aylangan. Bunda lisoniy birliklar (fonema, morfema, so‘z, so‘z birikmasi, gap va hokazo) cheklangan doirada ko‘rib chiqilmaydi, balki shaxsning nutqiy va muloqotdagi harakatlari, gapirish maqsadi, ijtimoiy kontekst va odamlar orasidagi ijtimoiy munosabatlar bilan birgalikda o‘rganiladi. Shu sababli, diskurs tahlili pure lingvistik yondashuvdan ko‘ra, sotsiolingvistika, antropologik lingvistika, psixolingvistika va madaniy tadqiqotlar bilan aloqador bo‘ladi.

Diskursga doir an‘anaviy fikrlar bilan bir qatorda, so‘nggi yillarda globalizatsiya, onlayn aloqa, ommaviy axborot vositalarining jadal rivojlanishi sababli paydo bo‘lgan yangi muammolar ham diqqat markaziga chiqdi. Xususan, internet diskursi, ijtimoiy tarmoqlar diskursi, virtual suhbatlar diskursi kabi mavzular lingvistika va muloqot nazariyalariga yangi qirralarni kiritmoqda. Kompyuter vositalari orqali nutqiy muloqot qilayotgan insonlarning matnlari, emoji yoki gif kabi ifoda shakllari, tilning norasmiy ko‘rinishlari (chat-til) dastlabki tadqiqotlarda o‘ziga xos diskurs turlari sifatida aniqlanmoqda. Tabiiyki, bunday turdagi diskursda ham ijtimoiy, madaniy va ideologik xususiyatlar namoyon bo‘ladi.

Shu o‘rinda diskurs tahlili metodlarini shakllantirishda muhim omillardan biri – lingvistik darajadagi komponentlar (leksik-semantik, morfologik, sintaktik) bilan bir qatorda, paralingvistik omillar (intonatsiya, jest, mimika, kontekst) ham o‘rganilishidir. Tadqiqotchilar lingvistik vositalar bilan birga paralingvistik ifodalar nutqning ma‘nosini yanada boyitishini, hatto ayrim holatlarda asosiy ma‘no yukini o‘zida olib borishini ta‘kidlashadi. Masalan, yuz ifodalari, tana harakati, nutq paytidagi pauzalar – barchasi diskursning pluri- modal xarakterini shakllantirishga

xizmat qiladi. Ayniqsa, video suxandonlik yoki teleko'rsatuvlar diskursida vizual va audio belgilar matn mazmunini to'liq tushunish uchun juda muhim.

Diskurs atamasi bugungi lingvistik qarashlarda boshqa bir qator tushunchalar bilan ham o'zaro bog'liq. Masalan, "janr" tushunchasi diskurs tahlilida ikki xil ma'noda talqin qilinadi. Bir tarafdin, janr matn turiga ishora qiladigan, me'yorlashtirilgan nutq shakli sifatida qaralsa, ikkinchi tarafdin, diskurslar ijtimoiy vazifaga, ishtirokchilar doirasiga, kommunikativ maqsadga qarab turli janrlarga bo'linadi. Shuningdek, "kontekst" tushunchasi diskursda asosiy tushunchalardan biridir, chunki diskurs mazmuni yoki maqsadi nafaqat til birliklarining lug'aviy ma'nosi bilan, balki voqea, vaziyat, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabatlar, madaniy fond va hatto vaqt omili bilan ham aniqlanadi.

Diskurs tahlilida yana bir muhim yo'nalish – intertekstualiyadir (matnlararo bog'liqlik). Ko'pincha ma'lum bir matn yoki nutq boshqa matnlarga (maqolalar, adabiy asarlar, tarixiy ma'lumotlar, siyosiy xabarlar va h.k.) ishora qiladi, ulardan iqtibos keltiradi yoki ularning mazmunidan foydalanib, yangicha konnotatsiyalar yaratadi. Bu jarayon, asosan, diskursning madaniy va ijtimoiy mazmunini tushunishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Zero, diskursning ijtimoiy ta'siri ma'lum bir davrda jamiyatda mavjud bo'lgan turli xabarlariga, bilimlarga, qadriyatlar va ishonchlarga tayanadi.

Hozirgi lingvistik qarashlarda diskursning jamiyatdagi roli haqida turli munozaralar yuritiladi. Biri, diskurs – haqiqatni ifoda etishga xizmat qiladigan vosita, degan yondashuv bo'lsa, ikkinchisi, diskurs – haqiqatning o'zi ham ijtimoiy konstruksiya ekanini ko'rsatadi. Bunda diskurs jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarining manfaatlari, siyosiy ideologiyalar, turli mafkuraviy ta'sirlar, kuch munosabatlari bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Diskurs, ayniqsa, ommaviy axborot vositalarida mohiyatan kuchli qurolga aylanishi mumkin. Chunki ommaviy axborot vositalari ijtimoiy ongni shakllantirishda, tezkor xabar yetkazishda, voqealarni turli rakursdan yoritishda asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Demak, media diskursining o'zi ham alohida ko'lamda o'rganiladigan katta soha. Reklama diskursi, siyosiy nutqlar, yangiliklar reportajlari, ijtimoiy tarmoqlardagi blog va kanallar – barchasi til va ijtimoiy kontekstning uzviy uyushmasi sifatida tadqiq etiladi.

Diskurs atamasi tub mohiyatiga ko'ra, so'z (nutq) bilan jamiyat, madaniyat, kontekst o'rtasidagi uzviy aloqani ko'rsatadi. Har qanday matn yoki nutq uning

yaratilish sharoitiga, maqsadiga va ijtimoiy vazifasiga ko'ra turlicha ma'no kasb etishi mumkin. Shuning uchun ham diskursni tahlil qilish jarayonida so'zlovchi yoki yozuvchining mavqeyi, uning ijtimoiy kelib chiqishi, jinsiy mansubligi, siyosiy yoki mafkuraviy qarashlari kabi omillar ham inobatga olinadi. Diskurs, shu ma'noda, nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va falsafiy fenomen hamdir.

Albatta, diskurs tahlili nazariyasi juda keng ko'lamli va turli maktab hamda oqimlarga bo'linadi. Masalan, struktural lingvistika vakillari diskursga sintaktik va semantik tuzilmani anglash vositasi sifatida qarashsa, poststrukturalistlar diskursni kuch va ijtimoiy munosabatlarning ifodasi, ularni barpo qiluvchi ijtimoiy konstruksiya sifatida ko'rishadi. Sotsiolingvistika, o'z navbatida, diskursni jamiyatda nutqning turli registrlari, ijtimoiy dialektlar, stigma yoki xurofotlar bilan bog'liqligini o'rganish orqali tahlil qiladi. Shunday qilib, diskurs tushunchasi fanlararo aloqalarda o'ta muhim o'rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, diskurs atamasi o'zining tarixi davomida kamsitiriladigan hodisa bo'lib qolmadi, balki kuchli ilmiy qiziqish manbaiga aylandi. Avvaliga nutq yoki ma'ruza ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, hozirga kelib diskurs ijtimoiy haqiqatni yaratish, unga ta'sir o'tkazish, turli ko'rinishda shakllantirish vositasi sifatida izohlanadi. Bugungi lingvistik qarashlarda diskursning keng qamrovli tadqiqi, ya'ni til birliklarining ijtimoiy, psixologik, kognitiv omillar bilan uyg'unlashtirilgan tahlili ko'plab nazariy yondashuvlar va amaliy yo'nalishlarni shakllantirdi. Shunday ekan, diskurs fenomenini o'rganish nafaqat lingvistika, balki ijtimoiy fanlar, falsafa, siyosatshunoslik, sotsiologiya, madaniyatshunoslik kabi sohalar uchun ham dolzarb mavzu bo'lib qolaveradi. Chunki diskurs – bu inson ongining, ijtimoiy sharoitlarning va madaniy kontekstlarning o'zaro aloqasida shakllanuvchi va rivojlanib boruvchi murakkab til hodisasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dadaxonova, Zarnigor. "DISKURS: UMUMIY YONDASHUVLAR, TIPOLOGIYA." Теоретические аспекты становления педагогических наук 4.2 (2025): 5-9..
2. XASANOVA, Dilnoza. "DISKURS LINGVISTIK ATAMA SIFATIDA." ACTA NUUZ 1.1.9 (2024): 323-324.

3. Umedilloevna, Saidova Muxayyo, and Nadirxanovna Nozima Alisherovna.
"Diskurs Tushunchasi Tahlili Va Tadqiqi." *Miasto Przyszłości* 44 (2024): 136- 138.